

СТРУКТУРА І СИМЕТРІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ДІЄСЛОВІ

Одним із фундаментальних понять, що охоплюють усі форми організації матерії, є поняття симетрії. "Симетрія, – писав німецький математик Герман Клаус Хуго Вейль, – у широкому чи вузькому розумінні залежно від того, як ви визначите зміст цього поняття, – є тією ідеєю, за допомогою якої людина протягом століть намагалася збагнути і створити порядок, красу й досконалість"¹. Загально-визнаним є вагомість симетрії у природничих галузях, зокрема в математиці, де вона відіграє фундаментальну роль, а також у природі та мистецтві. "Для людського розуму, – відзначав Річард Фейнман, – симетрія має, мабуть, цілком особливу приваблюючу силу. Нам подобається дивитись на прояв симетрії в природі, на ідеально симетричні сфери планет чи Сонця, на симетричні кристали, на сніжинки, нарешті, на квіти, які майже симетричні"².

У вузькому розумінні симетрія (від гр. *συμμετρία*) – це "гармонія, розмірність; розміщення точок або частин предмета в просторі, коли одна половина є ніби дзеркальним відображенням другої"³. Однак дзеркальна симетрія не охоплює всієї багатоманітності існування матерії у просторі й часі, число видів симетрії безмежне⁴. Крім того, сама симетрія можлива лише на фоні свого антиподу – антисиметрії, яка, відповідно до сучасних уявлень, також є частковим виявом симетрії⁵. Питанням симетрії, сподіваючись з її допомогою побудувати найзагальніші теорії простору, часу й руху, приділяють багато уваги, зокрема в природничих дослідженнях і філософії⁶. Симетричність "як гармонія пропорцій" (Г.Вейль) пронизує і систему мови, в якій було виявлено систему симетрії, зокрема, у словах⁷, у морфемній структурі слова⁸, у структурі тексту⁹.

Відзначувані ще В.І.Вернадським обмеженість наших знань й обмеженість розуміння природи симетрії особливо помітні в системі мови, де основні форми симетрії – дзеркальна, ритмічна, монотонна¹⁰ – розглядаються лише на структурному рівні й, очевидно, не вичерпують усіх проявів симетрії. Стаття присвячена виявленню симетрії в системі українського дієслова, зокрема в дієслівних основах, які, як відомо, заступають слово в цілому.

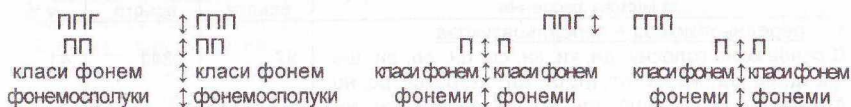
Морфологічною особливістю дієслова, на відміну від іменника і прикметника, є те, що інфінітивна основа дієслова закінчується і на голосну, і на приголосну. У найзагальнішому вигляді структури, які репрезентують основи на голосну за її фіналлю¹¹, – ППГ, ППГ, ППГ, Г; структури, які репрезентують основи на приголосну за її фіналлю, – ППП, ГПП, П. Дієслівні фінали на голосну й на приголосну (кількісне співвідношення між ними 29 : 1) демонструють на структурному рівні дві форми симетрії: дзеркальну симетрію ППГ ↔ ГПП (80 : 1) й обернену симетрію – "закон оберненого відображення": ППГ ↔ ГПП (25 : 1), Г ↔ П (0,1 : 1). Єдина структура ПГ (всього 576 слів, що становить 1,4% від усіх дієслів) не має свого антипода. Дзеркально симетричні фінальні структури основ

ППГ \updownarrow ГПП значно поступаються асиметричним структурам фіналей: вони складають 20% основ на голосну й 7,2% основ на приголосну.

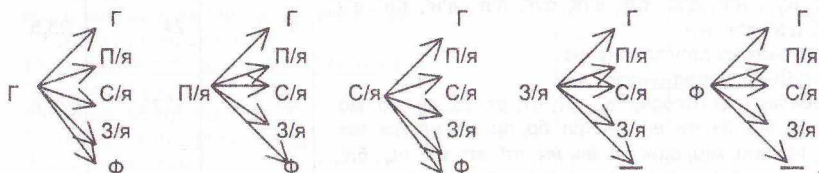
Обернено симетричні структури ГПГ \leftrightarrow ППГ у межах основ на голосну й на приголосну також ілюструють дзеркальну симетрію, яка проходить по приголосній ГПГ (всього 78,6% від загальної кількості основ на голосну) і по голосній ППГ (всього 90% від загальної кількості основ на приголосну). Таким чином, на структурному рівні загальний відсоток симетричних фіналей досить високий, у чому виявляється прагнення мови до симетрії в побудові дієслівних основ.

Це найпростіший і найпрозоріший вияв симетрії. Однак відношення симетрії набагато різноманітніші і глибші, в системі фіналей основи вони мають, крім структурного, ще два рівні вияву: в термінах сполук класів фонем і в конкретній реалізації фонемосполук, кожен із яких має свій вимір.

Найбільш різноманітними і показовими є симетрично-асиметричні відношення структур ППГ і ГПП. Дзеркально симетричне протиставлення структур ППГ \updownarrow ГПП можна розглядати і як симетрію ПП \updownarrow ПП, і як симетрію П \updownarrow П¹², що є втіленням класів сполук фонем у термінах їх диференційних ознак за 1) місцем творення, 2) способом творення, 3) твердістю/м'якістю, 4) участю голосу й шуму. Наступний рівень симетрії репрезентований конкретними фонемосполуками. Ієрархічність симетричних відношень "як гармонія пропорцій" фіналей основ – від найбільш узагальнених структур до конкретних репрезентацій – має такий вигляд:

1. Обсяг сполучуваності приголосних за місцем творення, визначений системою української мови 22 (23¹³) видами сполук:

у фіналі основи дієслова має неповний вияв. У фіналі реальними є 16 видів сполук в основах на голосну й 8 в основах на приголосну (табл. 1), інші 7 видів сполук в основах на голосну – "передньоязикова + середньоязикова", "середньоязикова + середньоязикова", "середньоязикова + фарингальна", "задньоязикова + середньоязикова", "задньоязикова + фарингальна", "фарингальна + губна", "фарингальна + задньоязикова", що нехарактерні для системи української мови взагалі, в жодній із фіналей українського дієслова не реалізуються. В ос-

новах на приголосну не є актуальними всі сполуки із середньоязиковою, а також сполуки "задньоязиково + передньоязиково", "фарингальна + передньоязиково", "задньоязиково + задньоязиково", "задньоязиково + губна". Структури ППП (16) † ППП (8) за диференційною ознакою 'місце творення' на рівні сполук класів фонем втілюються в семи протиставленнях: "передньоязиково + губна † губна + передньоязиково", "передньоязиково + передньоязиково † передньоязиково + передньоязиково", "фарингальна + передньоязиково † передньоязиково + фарингальна", "задньоязиково + губна † губна + задньоязиково", "задньоязиково + передньоязиково † передньоязиково + задньоязиково", "губна † губна † губна + губна", "губна + передньоязиково † передньоязиково + губна", що репрезентують 7002 (86,3%) основи із 8114 на голосну й 101 (99%) основу зі 102 на приголосну. Єдина сполука " — † губна + фарингальна" не має дзеркального відповідника в основах на голосну. На рівні конкретних фонемосполук симетричність зберігають лише 5, що актуалізуються в шести дзеркальних відповідниках: /зв – вз/ (зв-ти – повз-ти); /зр, зр' – рз/ (запідозри-ти, визр'і-ти – мерз-ти); /гр, гр' – рг/ (багри-ти, гр'і-ти – уверг-ти); /кр, кр' – рк/ (іскри-ти, мокр'і-ти – мерк-ти); /хр – рх/ (вохри-ти – зашерх-ти); /лр, пр' – рл/ (пра-ти, улр'і-ти – отерп-ти), які охоплюють відповідно 229 основ на голосну й 64 основи на приголосну.

Таблиця 1

Реалізація сполук приголосних за місцем творення

Сполуки приголосних за місцем творення	Основи		
	всього	всього	у %
1. <u>передньоязиково + передньоязиково</u> В основах на голосну: дн, тн, зн, сн, цн, лн, рн, шн, чн, зд, нд, рд, жд, ст, лт, нт, рт, шт, чт, рз, сс, рс, нц, дл, тл, зл, сл, рл, шл, жн, др, тр, зр, жр, рж, нж, джш, чш, нш, рш, ндж, рдж, ждж, джч, чч, лч, нч, рч, жч, шч, л'н, л'ж, л'ш, л'ч, н'ч, т'н, с'н, ц'н, рд', рт', рз', рл', жл', шл', рн', жн', шн', чн', др', тр', зр', з'д', с'т', н'д', н'т', д'л', т'л', з'л', с'л', л'л', д'н', т'н', з'н', с'н', ц'н', л'н', н'н'	87	3341	41
В основах на приголосну: рз	1	24	23,5
2. <u>губна + передньоязиково</u> В основах на голосну: вд, бт, пт, вт, бз, вз, мз, мс, бл, пл, мл, бн, пн, вн, мн, фн, бр, пр, вр, мр, вж, мж, бш, пш, вш, мш, вдж, пч, вч, мч, пт', вт', мт', пц', бл', пл', вл', мл', фл', бн', вн', мн', бр', пр', вр', мр'	46	1772	21,8
В основах на приголосну: вз	1	19	18,6
3. <u>задньоязиково + передньоязиково</u> В основах на голосну: кт, хт, кл, хл, кр, хр, кш, хш, кн, хн, хт', кл', хл', кн', хн', кр'	16	1071	13,2
В основах на приголосну:	—	—	—
4. <u>фарингальна + передньоязиково</u> В основах на голосну: гн, гл, гр, гш, гч, гз, гт', гл', гн', гр'	10	482	5,9
В основах на приголосну:	—	—	—

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Сполуки приголосних за місцем творення		Основи	
	всього	всього	у %
5. <u>передньоязикова + задньоязикова</u>			
В основах на голосну: дк, тк, дзк, цк, чк, рк, лк, тх, чх, рх, зк, ск, жк, шк, д'к, т'к, з'к, с'к, ц'к, л'к, н'к	21	597	7,36
В основах на приголосну: рк, рх	2	8	7,8
6. <u>губна + задньоязикова</u>			
В основах на голосну: бк, пк, мк, вк, пх, мх, вх	7	153	1,9
В основах на приголосну: вк	1	27	26,5
7. <u>задньоязикова + задньоязикова</u>			
В основах на голосну: хк	1	70	0,86
В основах на приголосну:	—		
8. <u>передньоязикова + губна</u>			
В основах на голосну: нп, чм, тв, рб, рп, рм, рв, зв, жм, шп, шм, дб, сп, н'б, н'п, з'б, с'п, с'м, д'м, т'м	20	288	3,55
В основах на приголосну: рп	1	3	2,9
9. <u>губна + губна</u>			
В основах на голосну: мб, мп, вб, вп, вм	5	45	0,55
В основах на приголосну: вб, вп	2	10	9,8
10. <u>задньоязикова + губна</u>			
В основах на голосну: кп	1	3	0,037
В основах на приголосну:	—		
11. <u>передньоязикова + фарингальна</u>			
В основах на голосну: зг, лг, рг, н'г, л'г	5	55	0,68
В основах на приголосну: рг	1	10	9,8
12. <u>губна + фарингальна</u>			
В основах на голосну: бг, вг	2	38	0,47
В основах на приголосну: вг	1	1	0,98
13. <u>середньоязикова + губна</u>			
В основах на голосну: йм, йф	2	68	0,84
В основах на приголосну:	—		
14. <u>середньоязикова + передньоязикова</u>			
В основах на голосну: йд, йс, йн, йч, йн'	5	73	0,9
В основах на приголосну:	—		
15. <u>середньоязикова + задньоязикова</u>			
В основах на голосну: йк	1	22	0,27
В основах на приголосну:	—		
16. <u>губна + середньоязикова</u>			
В основах на голосну: вй, пй, мй	3	36	0,44
В основах на приголосну:	—		
Всього: в основах на голосну	232	8114	99,75
в основах на приголосну	10	102	99,88

Характеристика сполук¹⁴ за місцем творення може бути здійснена, по-перше, за кількістю створюваних фонемосполук і, по-друге, за кількістю описуваних ними основ. Ці характеристики можуть бути адекватними одна одній або ні. Щодо сполучуваності приголосних за місцем творення полярними є кількісно наповнені сполуки, якими є "передньоязикова + передньоязикова" (87 сполук),

"губна + передньоязикова" (46 сполук), і поодинокі сполуки, кількість яких не перевищує 5. Так, по одній конкретній реалізації мають сполуки "задньоязикова + задньоязикова", "задньоязикова + губна", "середньоязикова + задньоязикова"; по дві – "губна + фарингальна", "середньоязикова + губна". За кількістю описуваних основ на голосну різко вирізняються три групи сполук. Найпродуктивнішими є три основотвірні сполуки "передньоязикова + передньоязикова", "губна + передньоязикова", "задньоязикова + передньоязикова" (щоправда, з великим розривом між ними). Вони формують 76% дієслів з основою, що містить збіг двох приголосних. Малопродуктивними є чотири сполуки, відсоток яких коливається у межах від 7,36% до 1,9%: "передньоязикова + задньоязикова", "фарингальна + передньоязикова", "передньоязикова + губна", "губна + задньоязикова". Загалом вони описують 18,7% основ. Решта дев'ять сполук, відсотковий показник яких від 0,86% до 0,037%, – "середньоязикова + передньоязикова", "задньоязикова + задньоязикова", "середньоязикова + губна", "передньоязикова + фарингальна", "губна + губна", "губна + фарингальна", "губна + середньоязикова", "середньоязикова + задньоязикова", "задньоязикова + губна" – є планом вираження мінімальної кількості основ (всього 5,05% основ). Цікавим є середнє співвідношення між кількістю фонемосполук і кількістю описуваних ними основ. Одна сполука "задньоязикова + задньоязикова" репрезентує найбільшу кількість основ – 70; високим є основотвірний потенціал і сполуки "задньоязикова + передньоязикова", що в середньому забезпечує план вираження 67 основ. Особливою непродуктивністю вирізняється сполука "задньоязикова + губна", що міститься лише в трьох основах.

Фіналь українського дієслова допускає поєднання двох однакових за місцем творення приголосних "губна + губна", "передньоязикова + передньоязикова", "задньоязикова + задньоязикова", (їх репрезентують 93 фонемосполуки, які описують 42,6% основ). Виняток становить сполука "фарингальна + фарингальна", заборонена системою української мови взагалі.

Структурно симетричне протиставлення ППГ ↑ ГПП можна розглядати і як симетрію ПП ↓ ПП в межах основ на голосну ППГ, що на рівні класів фонем є дзеркальним відображенням п'яти сполук: "губна + передньоязикова ↓ передньоязикова + губна"; "передньоязикова + задньоязикова ↓ задньоязикова + передньоязикова"; "передньоязикова + фарингальна ↓ фарингальна + передньоязикова"; "губна + задньоязикова ↓ задньоязикова + губна"; "губна + середньоязикова ↓ середньоязикова + губна". Не має дзеркального відповідника єдина сполука "губна + фарингальна". Симетрія дзеркального відображення пронизує не всі, а рівно половину фонемосполук (116 із 232) і має такі вияви:

– "губна + передньоязикова" (46 сполук) ↓ "передньоязикова + губна" (20 сполук) репрезентована 14 протиставленнями: /вт, вт' – тв/, /вз – зв/, /пн – np, н'п/, /бр, бр' – рб/, /пр, пр' – рп/, /вр, вр' – рв/, /мр, мр' – рм/, /мж – жм/, /пш – шп/, /мш – шм/, /мч – чм/, /мт' – т'м/, /бн' – н'б/, /бз – з'б/ (34 сполуки, 800 основ);

– "передньоязикова + задньоязикова" (21 сполука) ↓ "задньоязикова + передньоязикова" (16 сполук) має 8 симетричних протиставлень: /тк, т'к – кт/, /рк – кр, кр'/, /лк, л'к – кл, кл'/, /тх – хт, хт'/, /рх – хр/, /шк – кш/, /н'к – кн, кн'/ (20 сполук, 957 основ);

– "передньоязикова + фарингальна" (5 сполук) ↓ "фарингальна + передньоязикова" (10 сполук) складають 4 пари: /зг – гз/, /лг, л'г – гл, гл'/, /рг – гр, гр'/, /н'г – гн'/ (11 сполук, 181 основа);

– "губна + задньоязикова" (7 сполук) ↓ "задньоязикова + губна" (1 сполука) реалізують одне протиставлення /пк – кп/ (11 основ);

– "губна + середньоязикова" (3 сполуки) ↓ "середньоязикова + губна" (2 сполуки) – одне протиставлення /мй – йм/ (94 основи).

Як вияв прихованої дзеркальної симетрії можна розглядати опозиції в межах 87 сполук, однакових за місцем творення "передньоязикова + передньоязикова", що репрезентують симетрію "передньоязикова + передньоязикова ↓ передньоязикова + передньоязикова". Такими є 47 конкретних фонемосполук, що складають 14 опозицій: /тл, т'л' – лт/, /дн, д'н' – нд, н'д'/, /тн, т'н, т'н' – нт, н'т'/, /цн, ц'н, ц'н' – нц/, /жн, жн' – нж/, /шн, шн' – нш/, /чн, чн' – нч, н'ч/, /др, др' – рд, рд'/, /тр, тр' – рт, рт'/, /зр, зр' – рз, рз'/, /жр – рж'/, /чш – шч/, /л'ж – жл'/, /л'ш – шл, шл'/ (1449 основ).

2. За способом творення у фіналі основи українського дієслова реалізуються вісім із дев'яти комбінацій сполук приголосних:

Теоретично неможливою й відповідно не актуалізованою в цій позиції є сполука "дрижача + дрижача" (табл. 2). В основах на приголосну, крім цієї, немає сполук "зімкнена + зімкнена", "зімкнена + щілинна", "зімкнена + дрижача", "щілинна + дрижача". Симетричні фінальні структури ППГ (8) ↓ ГПП (4) за диференційною ознакою 'спосіб творення' подані чотирма дзеркальними протиставленнями "зімкнена + щілинна ↓ щілинна + зімкнена", "зімкнена + дрижача ↓ дрижача + зімкнена", "щілинна + щілинна ↓ щілинна + щілинна", "щілинна + дрижача ↓ дрижача + щілинна", що об'єктивуються 85 фонемосполуками із 232 на голосну й усіма сполуками на приголосну. За кількісним наповненням основ вони складають значно менший відсоток, ніж за ознакою 'місце творення', – 24,7% від основ на голосну (2005 основ із 8114). Дзеркальна симетрія конкретних фонемосполук за способом творення не має опозиції "зімкнена + щілинна ↓ щілинна + зімкнена": /кр, кр' – рк/, /пр, пр' – рп/; /зв – вз/, /зр, зр' – рз/, /хр – рх/, /гр, гр' – рг/ (229 основ на голосну, 64 на приголосну).

Реалізація сполук приголосних за способом творення

Сполуки приголосних за способом творення	кількість	Основи	
		всього	у %
1. Зімкнена + щілинна В основах на голосну: бз, мз, мс, бл, пл, мл, мж, бш, пш, мш, кл, кш, дл, тл, нж, джш, чш, нш, тх, чх, пх, мх, тв, бг, н'г, бл', пл', мл', кл', мй, пй, д'л', т'л' В основах на приголосну:	33 —	683	8,4
2. Щілинна + зімкнена В основах на голосну: вд, вт, вн, фн, вдж, вч, хт, хн, гн, гч, зн, сн, лн, шн, зд, жд, ст, лт, шт, жн, ждж, лч, жч, шч, лк, зк, ск, жк, шк, вк, хк, жм, шп, шм, сп, вб, вп, вм, з'к, с'к, л'к, йк, з'б, с'п, с'м, йм, л'н, л'ч, с'н, йд, йн, йч, вт', вн', жн', шн', гт', гн', хт', хн', з'д', с'т', з'н', с'н', л'н', йн' В основах на приголосну: вк, вб, вп	66 3	3306	40,7
3. Зімкнена + зімкнена В основах на голосну: бт, пт, бн, пн, мн, пч, мч, кт, кн, дн, тн, цн, чн, нд, нт, чт, нц, ндж, джч, чч, нч, дк, тк, дзк, цк, чк, бк, пк, мк, нп, чм, дб, мб, мп, кп, д'к, т'к, ц'к, н'к, н'б, н'п, д'м, т'м, н'ч, т'н, ц'н, пт', пц', бн', мн', чн', кн', н'д', н'т', д'н', т'н', ц'н', н'н' В основах на приголосну:	59 —	1790	22
4. Щілинна + щілинна В основах на голосну: вз, вж, вш, хл, хл', хш, гл, гл', гш, гз, сс, зл, з'л', сл, с'л', шл, шл', вх, зв, зг, лг, вг, йф, л'ж, л'ш, йс, л'г, вл', фл', жл', вй, л'л' В основах на приголосну: вз, вг	32 2	818	10,1
5. Зімкнена + дрижача В основах на голосну: бр, бр', пр, пр', мр, мр', др, др', тр, тр', кр, кр' В основах на приголосну:	12 —	378	4,7
6. Дрижача + зімкнена В основах на голосну: рд, рд', рт, рт', рн, рн', рдж, рч, рк, рб, рл, рм В основах на приголосну: рк, рп	12 2	720	8,9
7. Щілинна + дрижача В основах на голосну: вр, вр', зр, зр', жр, хр, гр, гр' В основах на приголосну:	8 —	126	1,6
8. Дрижача + щілинна В основах на голосну: рз, рз', рс, рл, рл', рж, рш, рх, рг, рв В основах на приголосну: рз, рг, рх	10 3	293	3,6
Всього: В основах на голосну: В основах на приголосну:	232 10	8114 102	100 100,1

Спостерігається співвідносність кількості сполук і кількості описуваних ними основ. Найбільш комбінаторно поєднувані у фіналі приголосні реалізуються в максимальній кількості основ: "щілинна + зімкнена" (66 сполук, 3306 основ,

40,7%) і "зімкнена + зімкнена" (59 сполук, 1790 основ, 22%). Однакові за параметрами сполучуваності "щілинна + щілинна" і "зімкнена + щілинна", що створюють відповідно 32 і 33 фонемосполуки, різняться продуктивністю твірної функції: перші конституюють дещо більшу кількість основ (818, 10,1%), ніж другі (683, 8,4%). Комбінації зімкнених і щілинних із дрижачими кількісно майже однакові, відмінними є кількість описуваних ними основ: удвічі продуктивніші сполуки, у яких першою є дрижача: "дрижача + зімкнена" (12 сполук, 720 основ, 8,9%) і "дрижача + щілинна" (10 сполук, 293 основи, 3,6%).

Дзеркальна симетрія ПП \updownarrow ПП в основах на ППГ на рівні сполук класів фонем збільшується на одне протиставлення: "зімкнена + щілинна \updownarrow щілинна + зімкнена", "зімкнена + дрижача \updownarrow дрижача + зімкнена", "щілинна + дрижача \updownarrow дрижача + щілинна", "зімкнена + зімкнена \updownarrow зімкнена + зімкнена", "щілинна + щілинна \updownarrow щілинна + щілинна", реалізуючись у 116 конкретних фонемосполуках:

– "зімкнена + щілинна" (33 сполуки) \updownarrow "щілинна + зімкнена" (66 сполук) репрезентують 14 протиставлень: /мж – жм/, /пш – шп/, /мш – шм/, /кл, кл' – лк, л'к/, /кш – шк/, /тл, т'л' – лт/, /нж – жн, жн'/, /нш – шн, шн'/, /тх – хт, хт'/, /тв – вт, вт'/, /чш – шч/, /н'г – гн'/, /мй – йм/, /бз – з'б/ (35 сполуки, 752 основи);

– "зімкнена + дрижача" (12 сполук) \updownarrow "дрижача + зімкнена" (12 сполук) – 6 протиставлень: /бр, бр' – рб/, /пр, пр' – рп/, /мр, мр' – рм/, /кр, кр' – рк/, /др, др' – рд, рд'/, /тр, тр' – рт, рт'/ (20 сполук, 792 основи);

– "щілинна + дрижача" (8 сполук) \updownarrow "дрижача + щілинна" (10 сполук) репрезентують 5 симетричних пар: /жр – рж/, /хр – рх/, /вр, вр' – рв/, /гр, гр' – рг/, /зр, зр' – рз, рз'/ (14 сполук, 335 основ).

Симетричність відношень демонструють і дві однакові за місцем творення структури:

– "зімкнена + зімкнена \updownarrow зімкнена + зімкнена" (всього 59 сполук), що складають 11 протиставлень: /пн – нп, н'п/, /мч – чм/, /кт – тк, т'к/, /дн, д'н' – нд, н'д'/, /тн, т'н, т'н' – нт, н'т'/, /цн, ц'н – нц/, /чн, чн' – нч, н'ч'/, /н'к – кн, кн'/, /н'б – бн'/, /г'м – мт'/, /пк – кп/ (34 сполуки, 1413 основ);

– "щілинна + щілинна \updownarrow щілинна + щілинна" (всього 32 сполуки) репрезентують 5 дзеркальних опозицій: /вз – зв/, /гз – зг/, /гл, гл' – лг, л'г/, /л'ж – жл'/, /л'ш – шл, шл'/ (13 сполук, 200 основ).

3. Всі чотири типи комбінації приголосних за твердістю/м'якістю формують фіналі дієслівних основ – "тверда + тверда", "м'яка + тверда", "тверда + м'яка", "м'яка + м'яка". Однак сполуки фонем "м'яка + тверда", "м'яка + м'яка" мало характерні для фіналі українського дієслова, – всього 48 із 232. Вони засвідчені у 709 дієсловах, що становить 1,75% від загальної кількості основ на голосну. При цьому у фіналі з наступною твердою П'П, як правило, перша фонема є завжди м'якою, що не залежить від вимови, – 29 сполук (/йд, йс, йн, йч, йк, йм, йф, л'н, л'ж, л'ш, л'ч, л'г, л'к, н'ч, н'г, н'к, н'п, н'б, д'к, д'м, т'н, т'к, т'м, з'к, з'б, с'н, с'к, ц'н, ц'к/). Виняток становлять дві сполуки (/с'п/, /с'м/ – сп'і-ти, см'і-ти), у яких м'якість /с'/ варіативна. Натомість м'якість першої фонемі з наступною м'якою П'П' у 16 сполуках із 17 (/з'д', н'д', н'т', с'т', д'л',

т'л', з'л', с'л', л'л', д'н', т'н', з'н', с'н', ц'н', л'н', н'н', крім однієї /йн'/ завжди варіативна – вона залежить від прийнятої орфоепічної норми. Тож, залежно від вимови, кількість дієслів з першою м'якою фіналі може зменшуватися трохи менше ніж на половину і становитиме 386 слів.

Комбінаторні можливості твердих приголосних значно ширші, ніж м'яких (табл. 3). Тверді приголосні створюють максимальну кількість комбінацій сполук як із твердими (142 сполуки), так і з м'якими (42 сполуки) приголосними. Комбінації м'яких із твердими дають 31 сполуку, з м'якими ще менше – 17 сполук. З-поміж структур ППГ (4) ↓ ГПП (1) на рівні класів фонем за диференційною ознакою 'твердість/м'якість' симетричними є лише відношення "тверда + тверда ↓ тверда + тверда", що на рівні фонемосполук подані аналогічними шістьма протиставленнями, що й за місцем та способом творення.

Таблиця 3
Реалізація сполук приголосних за твердістю/м'якістю

Сполуки приголосних за твердістю/м'якістю	Основи		
	всього	всього	у %
1. тверда + тверда В основах на голосну: дн, тн, зн, сн, цн, лн, рн, шн, чн, зд, нд, рд, жд, ст, лт, нт, рт, шт, чт, рз, сс, рс, нц, дл, тл, зл, сл, рл, шл, жн, др, тр, зр, жр, рж, нж, джш, чш, нш, рш, ндж, рдж, ждж, джч, чч, лч, нч, рч, жч, шч, вд, бт, пт, вт, бз, вз, мз, мс, бл, пл, мл, бн, пн, вн, мн, фн, бр, пр, вр, мр, вж, мж, бш, пш, вш, мш, вдж, пч, вч, мч, кт, хт, кл, хл, кр, хр, кш, хш, кн, хн, дк, тк, дзк, цк, чк, рк, лк, тх, чх, рх, зк, ск, жк, шк, дк, нп, чм, тв, рб, рп, рм, рв, зв, жм, шп, шм, бх, пк, мк, вк, пх, мх, вх, хк, мб, мп, вб, вп, вм, кп, зг, лг, рг, бг, вг, хк, гн, гл, гр, гш, гч, гз В основах на приголосну: рз, вз, вк, рп, вб, вл, рг, вг, рк, рх	142	6148	75,8
2. м'яка + тверда В основах на голосну: л'н, л'ж, л'ш, л'ч, н'ч, т'н, с'н, ц'н, т'к, з'к, с'к, ц'к, л'к, н'к, д'к, с'п, н'б, н'п, з'б, с'м, д'м, т'м, н'г, л'г, йм, йф, йд, йс, йн, йч В основах на приголосну:	31 —	369	4,5
3. тверда + м'яка В основах на голосну: рд', рт', рз', рл', жл', шл', рн', жн', шн', чн', др', тр', зр', пт', вт', мт', пц', бл', пл', вл', мл', фл', бн', вн', мн', бр', пр', вр', мр', хт', кл', хл', кн', хн', кр', гт', гл', гн', гр', вй, пй, мй В основах на приголосну:	42 —	1257	15,5
4. м'яка + м'яка В основах на голосну: з'д', с'т', н'д', н'т', д'л', т'л', з'л', с'л', л'л', д'н', т'н', з'н', с'н', ц'н', л'н', н'н', йн' В основах на приголосну:	17 —	340	4,2
Всього: в основах на голосну в основах на приголосну	232 10	8114 102	100% 100%

Симетричність фіналей за сполуками класів фонем має три вияви – "тверда + тверда \updownarrow тверда + тверда", "м'яка + тверда \updownarrow тверда + м'яка", "м'яка + м'яка \updownarrow м'яка + м'яка":

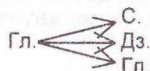
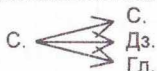
– "тверда + тверда" \updownarrow "тверда + тверда" (142 сполуки) репрезентовані 33 протиставленнями: /вт – тв/, /вз – зв/, /пн – нп/, /бр – рб/, /пр – рп/, /вр – рв/, /мр – рм/, /мж – жм/, /пш – шп/, /мш – шм/, /мч – чм/, /тк – кт/, /рк – кр/, /лк – кл/, /тх – хт/, /рх – хр/, /шк – кш/, /зг – гз/, /лг – гл/, /рг – гр/, /пк – кп/, /тл – лт/, /дн – нд/, /тн – нт/, /цн – нц/, /жн – нж/, /шн – нш/, /чн – нч/, /др – рд/, /тр – рт/, /зр – рз/, /жр – рж/, /чш – шч/ (2247 основ);

– "м'яка + тверда" (31 сполука) \updownarrow "тверда + м'яка" (42 сполуки) складають 10 опозицій: /л'ж – жл'/, /л'ш – шл'/, /н'ч – чн'/, /н'к – кн'/, /н'г – гн'/, /л'к – кл'/, /л'г – гл'/, /н'б – бн'/, /л'м – мт'/, /йм – мй/ (304 основи);

– "м'яка + м'яка" \updownarrow "м'яка + м'яка" (17 сполук) мають 2 симетричні пари: /н'д' – д'н'/, /н'т' – т'н'/ (96 основ).

Симетричність за ознакою 'твердість/м'якість' пронизує дещо меншу кількість основ (2647), ніж за параметрами 'місце і спосіб творення'. Четверта частина основ (845 із 3492) не включена у відношення симетрії, їх фіналі не мають відповідних твердих чи м'яких корелятів.

4. Обсяг сполучуваності приголосних за участю голосу й шуму, регламентований системою української мови,

у фіналі дієслівної основи має неповний вияв: із дев'яти типів сполук у фіналі основи можливі вісім, сполука "глуха + дзвінка" не актуалізується – навіть у графемній репрезентації – в жодній з основ (табл. 4). У цьому дієслівні основи (їх фіналі) виявляють схожість до початку й кінця одноморфемних слів⁹. Ще більші обмеження на сполуки приголосних за диференційною ознакою 'участь голосу й шуму' мова накладає в основах на приголосну, де актуальними є лише дві сполуки "сонорна + дзвінка" і "сонорна + глуха". Отже, симетричність фіналей ППГ (8) \updownarrow ГПП (2) обмежена останніми двома: "дзвінка + сонорна \updownarrow сонорна + дзвінка", "глуха + сонорна \updownarrow сонорна + дзвінка", що мають конкретне вираження у 59 сполуках на голосну й 10 на приголосну, з яких опозиційно симетричними є: /зв – вз/, /зр, зр' – рз/, /гр, гр' – рг/ і /кр, кр' – рк/, /хр – рх/, /пр, пр' – рп/. які описують 226 основ на голосну й 102 основи на приголосну.

Реалізація сполук приголосних за участю голосу й шуму

Сполуки приголосних за участю голосу й шуму	кількість	Основи	
		всього	у %
1. Сонорна + сонорна В основах на голосну: мл, мл', мн, мн', мр, мр', мй, вл', вн, вн', вр, вр', вй, вм, лн, л'н, л'л', н'н', рн, рн', рм, рв, рл, рл', йм, йн, йн' В основах на приголосну: —	28	1192	14,7
2. Сонорна + дзвінка В основах на голосну: вд, вз, вж, вдж, вг, вб, мз, мж, мб, рд, рд', рз, рз', рж, рдж, рг, рб, лг, л'г, л'ж, нд, н'д', нж, ндж, н'г, н'б, йд В основах на приголосну: вз, рз, вг, рг, вб	27	409	5,04
3. Сонорна + глуха В основах на голосну: рт, рт', рс, рш, рч, рк, рх, рп, нт, н'т', нц, нш, нч, н'ч, н'к, нп, н'п, лт, лч, л'ч, л'к, л'ш, вт, вт', вш, вч, вк, vx, вл, мт', мс, мш, мч, мк, мх, мп, йс, йч, йк, йф В основах на приголосну: вк, рк, рх, вл, рп	41	1063	13,1
4. Дзвінка + сонорна В основах на голосну: зр, зр', жр, гр, гр', гл, гл', зл, зв, жл', з'л', бр, бр', др, др', бн, бн', дн, д'н', д'м, бл, бл', дл, д'л', гн, гн', зн, з'н', жн, жн', жм В основах на приголосну: —	31	1412	17,4
5. Дзвінка + дзвінка В основах на голосну: бз, бг, дб, зд, з'д', зг, з'б, жд, ждж, гз В основах на приголосну: —	10	163	2
6. Дзвінка + глуха В основах на голосну: бт, бш, бк, дк, д'к, зк, з'к, дзк, жч, жк, джш, джч, гт', гш, гч В основах на приголосну: —	15	131	1,6
7. Глуха + сонорна В основах на голосну: пр, пр', кр, кр', хр, тр, тр', хл, хл', сл, с'л', шл, шл', фл', пн, кн, кн', тн, цн, чн, чм, т'м, т'н, ц'н, чн', т'н', ц'н', пл, кл, тл, тв, пл', кл', пй, т'л', фн, хн, сн, шн, шм, с'м, с'н, шн', хн', с'н' В основах на приголосну: —	45	2208	27,2
8. Глуха + глуха В основах на голосну: хш, ст, сс, пт, пш, кш, чш, тх, чх, пх, хт, шт, шч, ск, шк, жк, шп, сп, пч, кт, чт, чч, тк, цк, чк, пк, кл, хт', с'т', с'к, т'к, ц'к, пт', пц', с'п В основах на приголосну: —	35	1536	18,9
Всього: В основах на голосну: В основах на приголосну:	232 10	8114 102	99,94% 100%

Із загальної кількості 232 кінцевих фонемосполук найтиповішими є "глуха + сонорна" (45), "сонорна + глуха" (41), "глуха + глуха" (35), "дзвінка + сонорна" (31). Вони найбільш комбінаторно спроможні порівняно з іншими сполуками приголосних і забезпечують план вираження 76,6% основ. На п'ятому місці – "сонорна + сонорна" (28), на шостому – "сонорна + дзвінка" (27). Мі-

німальна кількість сполук займає сьоме – "дзвінка + глуха" (15) і восьме місце – "дзвінка + дзвінка" (10). Така заповнюваність матриці сполучуваності фонем є специфічною особливістю фіналі основи дієслова¹⁵. Простежується певна співвідносність між комбінаторикою приголосних і кількістю описуваних основ: домінує максимально наповнена сполука "глуха + сонорна" (45 фонемосполук, 27,2% основ); продуктивність сполук "дзвінка + глуха" (15 сполук, 1,6%), "дзвінка + дзвінка" (10 сполук, 2%) є найнижчою.

Дзеркальна симетрія ПП ↑ ПП за диференційною ознакою 'участь голосу й шуму' втілюється в п'яти протиставленнях:

– "сонорна + дзвінка" (27) ↓ "дзвінка + сонорна" (31) – 13 опозицій: /вз – зв/, /мж – жм/, /рд, рд' – др, др'/, /рз, рз' – зр, зр'/, /рж – жр/, /рб – бр, бр'/, /рг – гр, гр'/, /лг, л'г – гл, гл'/, /нд, н'д' – дн, д'н'/, /нж – жн, жн'/, /н'б – бн'/, /л'ж – жл'/, /н'г – гн'/' (37 сполук, 914 основ);

– "сонорна + глуха" (41) ↓ "глуха + сонорна" (45) – 17 опозицій: /рт, рт' – тр, тр'/, /рк – кр, кр'/, /рх – хр/, /рп – пр, пр'/, /нт, н'т' – тн, т'н'/, /нц – цн, ц'н, ц'н'/, /нш – шн, шн'/, /нч, н'ч – чн, чн'/, /нп, н'п – пн/, /лт – тл, т'л'/, /лк, л'к – кл, кл'/, /вт, вт' – тв', /мш – шм', /мч – чм', /н'к – кн, кн'/, /л'ш – шл, шл'/, /мт' – т'м' (53 сполуки, 18600 основ);

– "сонорна + сонорна ↓ сонорна + сонорна" (28) – 3 опозиції: /мр, мр' – рм/, /мй – йм/, /вр, вр' – рв' (8 сполук, 220 основ);

– "дзвінка + дзвінка ↓ дзвінка + дзвінка" (10) – 2 опозиції: /зг – гз/, /бз – з'б' (7 основ);

– "глуха + глуха ↓ глуха + глуха" (35) – 6 опозицій: /кт – тк, т'к', /чш – шч', /кш – шк', /пш – шп', /пк – кп', /тх – хт, хт' (14 сполук, 491 основа).

Консонантна фіналь П ↓ П українського дієслова на рівні класів сполук фонем досить часто допускає поєднання цілком тотожних за однією/двома диференційними ознаками, натомість нетиповими є сполуки приголосних, тотожні за всіма диференційними ознаками. Такі сполуки є винятками із загальної закономірності фонемного вираження дієслівних основ. Це сполуки /чч/, /н'н'/, /сс/, /п'п'/, з яких, власне, лише перші дві завершують основу дієслова, а /сс/ (*сса-ти*) і /п'п'/' (*п'п'а-ти*) реалізуються в основах, що є послідовністю трьох фонем, і збігається, таким чином, із початком кореневої морфеми. У двох словах розм. *получча-ти* і *збуден'н'і-ти* однакові фонемні виникають як результат збігу на стику морфем; в усіх інших основах /чч/ є наслідком чергування /т – ч/ за місцем і способом творення (*заквічча-ти*). Ці види сполук перебувають у відношеннях симетрії П ↓ П, межа дзеркального відображення у яких проходить між двома приголосними й на рівні вираження фонем обмежується відзначеними нечисленими випадками (всього 70 основ, 0,86% основ на ППГ).

Комбінації інших приголосних перебувають у різноманітніших і глибших відношеннях симетрії – як вияв симетрії/антисиметрії класів фонем і як реалізація конкретних фонем. Вони демонструють складніші відношення – симетрично-асиметричні одночасно за однією чи двома диференційними ознаками. Закономірність симетричності така: найзагальніші структури охоплюють найбільший

відсоток основ, конкретні фонемосполуки охоплюють найменший відсоток основ. Загалом симетричними є близько половини фонемосполук (116 із 232), які охоплюють трохи менше половини основ на ППГ (43%, 3492 основ із 8114).

¹Вейль Г. Симметрия. – М., 1968. – С. 37; ²Фейнман Р. Характер физических законов. – М., 1987. – С. 72; ³Словник іншомовних термінів / За ред. О.С.Мельничука. – К., 1977. – С. 613; ⁴Урманцев Ю.А. Симметрия природы и природа симметрии. – М., 1974. – С. 44; ⁵Урманцев Ю.А. Там само. – С. 101-121; ⁶// Урманцев Ю.А. Там само. – С. 4-5; ⁷Перебийніс В.С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. – К., 1970. – С. 159-168; Слипченко Л.Д. Фонемная структура лексики английского языка: АҚД. – К., 1974; ⁸Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Морфемні структури слів у сучасній українській літературній мові // Мовознавство. – 1991. – № 4. – С. 15-21; ⁹Дарчук Н.П. Симметрия в предикативных парах // Учен. зап. Тартуск. ун-та. – 1981. – Вып. 591. – С. 29-34; Муравицкая М.П. Простое и сложное предложение в структуре реферативного текста // Лингвистические проблемы автоматизации редакционно-издательских процессов. – К., 1986. – С. 66-97; ¹⁰Перебийніс В.С. Там само; Муравицкая М.П., Слипченко Л.Д. Симметрия в лингвистических системах // Система и структура языка в свете марксистско-ленинской методологии. – К., 1982. – С. 70-84; ¹¹Для дієслова словозмінно релевантною є фіналь із послідовності максимум трьох фонем, яка, з одного боку, характеризує фонологічний субстрат, а з другого – вказує на використання цього субстрату. Див., напр., Кубрякова Е.С., Панкрац Ю.С. Морфология в описании языков. – М., 1983. – С. 16; ¹²Кількість видів симетрії безмежна, залежно від обраного підходу можна побудувати різні відношення симетричності. Див.: Урманцев Ю. А. Симметрия природы и природа симметрии. – М., 1974. – 229 с.; ¹³Сполука "середньоязикова + середньоязикова" можлива за умови розширення складу середньоязикових фонемами /л/, н/, т/, д/!. Див.: Сучасна українська літературна мова. Фонетика. – К., 1969. – С. 297, 338; ¹⁴Тут і далі аналізуються сполуки в основах на голосну; сполуки в основах на приголосну з огляду на їх одиничну актуалізацію не має сенсу розглядати; ¹⁵Для порівняння: кінцеві сполуки одноморфемних слів мають інші параметри заповнюваності матриці сполучуваності фонем. Див.: Перебийніс В.С. Там само.

Микола Калько,
Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова

ГРАНИЧНІСТЬ ЯК ЦЕНТР СУБПЕРИФЕРІЙНОГО ПРОСТОРУ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ АСПЕКТУАЛЬНОСТІ

У парадигмі функціональної граматики аспектуальність розглядається як функціонально-семантичне поле (ФСГ), що ґрунтується на семантичній категоріальній ознаці "характер часоплину та часорозподілу процесу" і виражається за допомогою засобів, що репрезентують різні мовні рівні: граматичний, лексичний, словотворчий, синтаксичний¹.

Відображаючи характер перебігу дії в часі, аспектуальність разом із функціонально-семантичними полями темпоральності, таксису, часової локалізованості та часопорядку (темпоординальності), виконують у мові спільну "глобальну функцію" – відображення однієї з головних філософських категорій – категорії часу як вияву об'єктивної позамовної дійсності.

Ідею руху матерії у просторі й часі найбільш яскраво і повно відбиває в мові дієслово, чим і зумовлене його центральне місце в таких категоріях, як аспектуальність, темпоральність, таксис, часова локалізованість. "Характерно, що в мові категорія часу, часової співвіднесеності має місце саме у зв'язку лише з дієсловом – частиною мови, що виражає дію, – відзначає Я.Ф.Аскін. – Знамен-